

1.01
Prejeto 20. 3. 2013

UDK: 323.15(436.4=163.6)"19"

Christian Promitzer*

O represiji nacističnega režima nad slovensko govorečimi prebivalci na avstrijskem Štajerskem (1938–1945)

IZVLEČEK

Članek obravnava nacistično represijo nad avtohtonim slovensko govorečim prebivalstvom na avstrijskem Štajerskem, ki je živelu blizu meje z Jugoslavijo, ter med slovenskimi priseljenci v Gradcu in v drugih delih avstrijske Štajerske. Ta represija je na eni strani opisana kot kompleks zločinskih dejavnosti, ki nadaljujejo preizkušeno nemško-nacionalno tradicijo nacionalnih bojev iz časa pred prvo svetovno vojno. Na drugi strani je nacistična represija izražala novo vrsto negativne intenzivnosti, ki je neposredno vodila do obširne raznarodovalne politike na Slovenskem po 6. aprilu 1941. Na ozemlju avstrijske Štajerske je ta represija razen obmejnega prebivalstva zajela tudi osebe, ki so imele stike z Jugoslavijo, funkcionarje slovenskega društva Čitalnica v Gradcu ter osebe slovenskega porekla, ki so bili aktivni v političnem uporu ali so sodelovali s partizani.

Ključne besede: Avstrija, avstrijska Štajerska, slovenska manjšina, nacizem, fašizem, taborišča, asimilacija, priseljenci, meja, NOB

ABSTRACT

ON THE REPRESSIVE ACTS OF THE NAZI REGIME AGAINST SLOVENIANES
IN THE TERRITORY OF THE AUSTRIAN FEDERAL PROVINCE OF STYRIA,
1938–1945

The article focuses on the Nazi repression against the autochthonous Slovenian-speaking population in the Austrian Styria living near the Yugoslav border as well as against Slovenian immigrants in Graz and in other parts of Austrian Styria. On one hand this repression is described as a complex of criminal activities building on the proven German national tradition of national struggles dating back to the time before World War I. On the other hand the Nazi repression involved a new dimension of negative intensity, leading directly to an extensive denationalisation policy in Slovenia after 6 April 1941. Besides people living near the border, in the territory of Austrian Styria this repression was also aimed against persons who had contacts with Yugoslavia, officials of

* Dr., docent, Institut für Geschichte - Südosteuropäische Geschichte Karl Franzens Universität Graz, Mozartgasse 3, A-8010 Graz; e-naslov: christian.promitzer@uni-graz.at

the Slovenian society Čitalnica in Graz, and every person of Slovenian origin taking part in the political resistance or cooperating with partisans.

Keywords: Austria, Austrian Styria, Slovenian minority, nazism, fascism, camps, assimilation, immigrants, border, National Liberation Struggle

O čem pišemo

V zgodovini vseh narodnih skupnostih v Avstriji predstavlja doba nacizma globoko cezuro, saj je tudi v teh primerih, ko ni šlo za neposredni teror, preganjanje in iztrebljenje, splošno ozračje politične represije zadoščalo, da so starši razmišljali o tem, ali bodo vzgojili svoje otroke v maternem jeziku ali samo v nemščini, kakor so to zahtevale oblasti. Ireverzibilna posledica te cezure je bila krčenje etničnih manjšin na Koroškem, Gradiščanskem in na Dunaju. Kakšna pa je bila vloga nacizma glede na Slovenke in Slovence, ki so tedaj živeli na avstrijskem Štajerskem?

Nacistična represija nad narodnostnimi skupnostmi v današnji Avstriji je relativno dobro raziskana.¹ Izčrpno je raziskano tudi območje avstrijske Štajerske, in to glede na večinsko prebivalstvo, Jude in Rome, kakor tudi za pripadnike raznih odporiških gibanj.² Do danes pa še ni bil predmet širšega zgodovinskega prispevka položaj Slovenk in Slovencev na avstrijskem Štajerskem v času nacizma, kaj šele represija nad njimi. Pisati zgodovino nacistične represije nad Slovenkami in Slovenci na avstrijskem Štajerskem torej pomeni delno tudi pisati širše o zgodovini te narodnostne skupnosti v omenjenem obdobju. Razlog za to vrzel v raziskovanju moramo iskati v dejstvu, da je bila raznarodovalna politika nacizma na slovenskem Štajerskem že zaradi svoje dimenzije z vso pravico v ospredju zgodovinopisja v Sloveniji,³ medtem ko je v sami Avstriji obstajanje avtohtone slovenske manjšine

¹ Gl. izbrano literaturo: Radomir Luža: *Der Widerstand in Österreich*. Wien 1985 (dalje Luža, *Der Widerstand in Österreich*), str. 221–224; *Narodu in državi sovražni : pregon koroških Slovencev 1942*. Celovec 1992; Valentin Sima: *Kärntner Slowenen unter nationalsozialistischer Herrschaft : Verfolgung, Widerstand und Repression. V: NS-Herrschaft in Österreich : ein Handbuch*. Wien 2000, str. 744–766; Brigitte Entner: *Pregon koroških Slovencev : 1942*. Celovec 2002; Peter Neugebauer: *Der österreichische Widerstand 1938–1945*. Wien 2008 (dalje Neugebauer, *Der österreichische Widerstand 1938–1945*), str. 84–86, 118–119, 164–165, 182–184.

² Trenutno stanje raziskovanja je zelo dobro povzeto v *NS-Herrschaft in der Steiermark : Positionen und Diskurse*. Wien – Köln – Weimar 2012.

³ Gl. npr. Tone Ferenc: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor 1968 (dalje Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*); Milan Ževart: *Izganjanje Slovencev na Štajerskem in Koroškem : 1941–1945*. Maribor 1991; Marjan Žnidarič: *Do pekla in nazaj : nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945*. Maribor 1997; Tone Ferenc, Bojan Godeša: *Slovenci pod nacističnim gospostvom 1941–1945*. V: *Slovenski-avstrijski odnosi v 20. stoletju*. Ljubljana 2004, str. 177–218; Monika Stromberger: *Wenn Sie wollen, lasse ich mich jetzt einschreiben, wenn es gerade so sein muss!«*. Einige Aspekte nationalsozialistischer Herrschaftsausübung und Alltag am Beispiel des angegliederten Gebietes Untersteiermark. V: *NS-Herrschaft in der Steiermark*. Positio-

postalo predmet znanstvene diskusije šele zadnjih 20 let.⁴ Tudi tedanja prisotnost slovenskih migrantov iz slovenske Štajerske, Prekmurja in drugih delov Slovenije v Gradcu in drugih mestih avstrijske Štajerske skoraj ni bila predmet širšega raziskovanja.⁵

V tem kontekstu je treba tudi pojasniti, zakaj uporabljamo pojem »avstrijska Štajerska«, če Avstrija od 13. marca 1938, po uveljavitvi Zakona o ponovni združitvi Avstrije z nemškim rajhom ni več obstajala. Razlog moramo iskati v tem, da opazujemo zgodovino večinoma glede na njen odnos do sedanjosti oziroma glede na njene posledice za sedanje stanje. S tem razumemo pomembnost tega, kar se je v času nacizma dogajalo znotraj meja sedanje avstrijske zvezne dežele Štajerske – torej znotraj »avstrijske Štajerske«. Razen tega ni primerno prevzeti nacistične terminologije, kot sta to »Gau Steiermark« (dobesedno »pokrajina Štajerska«) ali pa »Altsteiermark« (»stara Štajerska«) za razliko od »Untersteiermark« (»Spodnja Štajerska«) po 6. aprilu 1941. Ob tem lahko ugotovimo, da mejne spremembe v »Gau Steiermark«, ki je odstopila svoj severni del Gornji Avstriji (ali »Gau Oberdonau«), vključila pa je območje južne Gradišćanske in že omenjeno t. i. Spodnjo Štajersko, za problem, ki ga obravnavam, niso pomembne.

Če govorim o ljudeh na avstrijskem Štajerskem, ki so takrat veljali za Slovence ali so vsaj govorili slovensko in so postali žrtve nacistične represije, potem mislim:

1. na avtohtono slovensko govoreče prebivalstvo ob meji z Jugoslavijo, ki je v glavnem živelo v petih vaseh Radgonskega kota – Dedenitz (Dedonci), Goritz (Gorica), Laafeld (Potrna), Sieldorf (Žetinci), Zelting (Zenkovci), v občinah Glanz (Klanjci) in Schlossberg (Gradišče ali Šlosberk) pri trgu Lučane v lipniškem okrožju ter v krajih Rothwein (Radvanje) in Laaken (Mlake) v okolici občine Soboth (Sobota) na jugozahodu avstrijske Štajerske v okraju Deutschlandsberg (Lonč);
2. na priseljenke in priseljence s slovenskimi koreninami;
3. na posamezne jugoslovanske državljane slovenskega porekla, ki so jih med bivanjem na tem območju preganjale nacistične oblasti.

Glede prvih dveh skupin naj opozorim na nacistično ljudsko štetje, ki je bilo izvedeno 17. maja 1939. Za razliko od ljudskih štetij Habsburške monarhije in prve avstrijske republike so hoteli nacisti natančno vedeti za število narodnih nasprotni-

nen und Diskurse. Wien – Köln – Weimar 2012, str. 141–162.

⁴ Slowenische Steiermark : verdrängte Minderheit in Österreichs Südosten. Wien – Köln – Weimar 1997; Klaus-Jürgen Hermanik: Eine versteckte Minderheit : Mikrostudie über die Zweisprachigkeit in der steirischen Kleinregion Soboth. Weitra 2007 (dalje Hermanik, Eine versteckte Minderheit); Christian Promitzer: How not to constitute a minority : the Slovenians in Austrian Styria at the end of World War Two. V: 1945 – A break with the past. A history of Central European countries at the end of World War Two. Ljubljana 2008 (dalje Promitzer, How not to constitute a minority), str. 101–122; Andrea Haberl-Zemljič: Pustiti jezik v vasi : ohranjanje in opuščanje slovenskega jezika v Radgonskem kotu. Ljubljana 2012 (dalje Haberl-Zemljič, Pustiti jezik v vasi).

⁵ Christian Promitzer, Michael Petrowitsch: »Wes Brot du ißt, des Lied du singst!« – Slowenen in Graz. V: Slowenische Steiermark. Verdrängte Minderheit in Österreichs Südosten. Wien – Köln – Weimar 1997, str. 167–234 (dalje Promitzer, Petrowitsch, Wes Brot du ißt, des Lied du singst).

kov, zato so rezultati tega ljudskega štetja bolj zanesljivi. V »pokrajini Štajerski« so našeli 4460 nemških državljanov, ki so priznali, da govorijo »slovensko«, »nemško in slovensko«, ali – v neznatnem delu – »vindišarsko« ali »nemško in vindišarsko«. V mestu Gradec so našeli 2287 slovensko govorečih državljanov, v okrožju Gradec – okolica pa 267. V obmejnem pasu so našeli 737 slovensko govorečih državljanov v radgonskem ter 797 v lipniškem okrožju. Številke za Okraj Lonč žal niso posebej navedene.⁶ Ti podatki ne upoštevajo slovensko govorečih prebivalcev, ki so bili jugoslovanski državljani, kar bi naštetu število 4460 oseb znatno zvišalo. To potrjuje dejstvo, da je bilo na Koroškem in avstrijskem Štajerskem 25. aprila 1941 skupaj 15.678 moških in ženskih delavcev in drugih zaposlenih Jugoslovanov.⁷ Upoštevati pa moramo tudi, da zaradi poskusov nasilne ali prostovoljne asimilacije k nemškemu večinskemu prebivalstvu vsi, ki so govorili (tudi) slovensko, tega niso priznali. Naj navedem le en primer: po ljudskem štetju leta 1939 je v občini Klanjci živelo 202, v občini Gradiče pa 243 slovensko govorečih državljanov. Skupina nacističnih študentov je poleti 1938 izvajala lastno »ljudsko štetje« za te kraje. Ugotovili so, da v Klanjcih živi 828, v Gradišču pa 760 slovensko govorečih nemških državljanov, poleg teh pa v Klanjcih 256, v Gradišču pa 163 slovensko govorečih tujih (najverjetneje jugoslovanskih) državljanov. Delež slovenskega prebivalstva, ki so bili nemški ali jugoslovanski državljani, je bil torej v Klanjcih 51, v Gradišču pa 54 odstotkov.⁸

V vsej nekdanji avstrijski Štajerski je bilo tik pred drugo svetovno vojno slovensko govorečih oseb med 7.000 in 10.000. Zaradi tega dvomim, da so bili v zgodovinskih raziskavah zapostavljeni zaradi številčne majhnosti. Sta morda razlog za to zapostavljanje nejasnost in pomanjkljiva oprijemljivost tega, kar je »slovensko« v jezikovnem ali narodnem smislu? Potem bi si nujno morali postaviti vprašanje, ali je raziskovanje nacistične represije nad takšnimi »Slovenci« na avstrijskem Štajerskem sploh smiselno. Res je, da je slovensko prebivalstvo živelo v raznih življenjskih kontekstih in da so se lahko razlikovali osebni pristopi do lastne materinščine: zavestna pripadnost slovenskemu narodu ni njen nujni spremljevalni pojav.⁹ Res je tudi, da je nacistično ljudsko štetje zavestno razlikovalo med narodno »zavednimi« in »nezavednimi« Slovenci, ampak ne zato, da bi priznavalo pravice posameznika do določitve lastne narodne identitete, ali zaradi upoštevanja raznih življenjskih kontekstov. Nacistična razdelitev in razdrobitev sta imeli ravno nasproten namen, namreč ločiti tiste, ki so jih ocenili, da so sposobni postati del nemškega naroda (»vindišarji«), od tistih, ki so

⁶ Tone Zorn: Prispevek k ljudskemu štetju 1939. leta na Zgornjem Štajerskem. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1971, št. 2, str. 329–335 (dalje Zorn, Prispevek k ljudskemu štetju).

⁷ Florian Freund, Bertand Perz: Zwangsarbeit von einzelnen AusländerInnen, Kriegsgefangenen, KZ-Häftlingen und ungarischen Juden in Österreich. V: NS-Herrschaft in Österreich: ein Handbuch. Wien 2000 (dalje Freund, Perz, Zwangsarbeit von einzelnen AusländerInnen), str. 644–695, tu str. 655.

⁸ Zorn, Prispevek k ljudskemu štetju, str. 332–333; prim. Helmut Kanzler: Die volkspolitische Lage und Aufgabe im Grenzraum Ratsch – Lieschen : neobjavljena doktorska disertacija. Graz 1939 (dalje Kanzler, Die volkspolitische Lage), str. 326–331.

⁹ Robert Gary Minnich: Govoriti slovensko – biti Slovenec : jezikovni kodi in kolektivne samopodobe : nekaj primerjav med Kanalsko dolino in Ziljsko dolino. V: Traditiones, 1989, št. 18, str. 65–88.

bili obravnavani kot rasno »manjvredni«, ter predvsem od tistih, ki so predstavljali odkrito nevarnost za nemški narod (»nacionalni Slovenci«).¹⁰

V tem dejstvu je tudi smisel te raziskave. Zadnji dve kategoriji sta zares postali žrtev nacistične represije, toda vse tri so obstajale kot narodnopolitični objekti, kar že samo po sebi dovolj upraviči izbrano smer raziskovanja. Zgoraj omenjena pomanjkljiva oprijemljivost tega, kdo sodi v kategorijo »Slovenec«, zahteva fleksibilen pristop k tematskemu sklopu, ne pa negiranja celotnega vprašanja. Da bi širše dojeli nacistično represijo nad slovensko govorečimi osebami na območju avstrijske Štajerske, moramo upoštevati tudi primere, kjer povod za posredovanje oblasti ni bila narodna zavest prizadetih oseb, ne le tiste, kjer je jasno, da sta bila že njihovo poreklo in materinščina razlog za preganjanje. Upoštevati pa moramo tudi primere, kjer gre za jugoslovanske državljane slovenskega porekla, ki so med bivanjem na »starem Štajerskem« postali žrtve nacistične represije.

Na tem mestu je treba zapisati, da nacistični viri navajajo slovenska imena samo v nemški različici. V glavnem sem obdržal verzije, na katere sem naletel v dokumentih. Pomanjkljivost moje razprave pa je v tem, da ne upošteva nemških arhivskih virov, ampak se naslanja samo na vire iz Slovenije, avstrijske Štajerske in Dunaja.

Predzgodovina nemške-nacionalne represija

Slovensko govoreče prebivalstvo na območju zabrisanega jezikovnega prehoda med Nemci in Slovenci ter slovenski priseljenci v Gradcu so že od druge polovice 19. stoletja bili del širšega bojnega polja med dominantnim nemškim in subalternim slovenskim nacionalizmom na tleh Vojvodine Štajerske. Konec prve svetovne vojne je privedel do razmejitve med obema nacionalizmoma, oba pa sta si vsak na svojem ozemlju prizadevala za nacionalno homogenizacijo. Če torej govorimo o nacistični represiji nad slovensko govorečim prebivalstvom na avstrijskem Štajerskem, moramo vključiti obdobje pred tem. Nacizem je v marsičem samo okrepitev – čeprav usodna – že prisotne nemško-nacionalne tradicije.

Povejmo najprej nekaj o usodi slovenskih priseljenk in priseljencev v Gradcu po prvi svetovni vojni: avstrijski statistik Wilhelm Hecke ocenjuje, da je predvojni slovenski delež graškega prebivalstva znašal najmanj desetino. Ugotavlja tudi, da je veliko več kot deset tisoč graških prebivalcev izviral iz slovenske Štajerske, pa tudi iz Kranjske in slovenskega dela Koroške.¹¹ Konec leta 1918, po ozemeljskih osvojitvah Rudolfa Maistra in njegovih vojaških enot, ki so pomenile razdelitev nekdanje Vojvodine Štajerske, je postal odnos do slovenskih uradnikov in slovenskih izobražencev v Gradcu vse bolj sovražen, tako da se jih je velik del izselil v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev.¹² Ostali so delavke, delavci in mali podjetniki. Precejšnjega dela

¹⁰ Zorn, Prispevek k ljudskemu štetju, str. 331-332; isti: Vloga vindišarske »teorije« na Štajerskem. V: Koroški koledar, 1975, str. 54-63.

¹¹ Gl. Promitzer, Petrowitsch, Wes Brot du ißt, des Lied du singst, str. 172-177.

¹² Prav tam, str. 201-203.

te skupine vsekakor ni zanimalo kakršnokoli narodno delovanje in so se obnašali nevtralnno ali so bili celo dovzetni za to, da prevzamejo narodnost novega okolja, v katerem so si morali zaslužiti za kruh, tako da je bil prehod v nemški ali avstrijski narod izveden v eni generaciji. Leta 1937, dve desetletji po koncu prve svetovne vojne, je Danilo Pirc, tedaj študent medicine na graški univerzi, pisal o položaju slovenskih migrantov v Gradcu: »/.../ naše življenje je od močnejše in privlačnejše brige Nemcev že omamljeno in premagano tako, da se narodno sramuje, bojzljivo skriva, zatajuje.«¹³

To nezainteresiranost pa je vendarle sprožalo politično ozračje. Tega je na eni strani razburkalo nemško-nacionalno obrambno društvo Südmark, ki je podpihovalo travmo o tako imenovanem »raztrganju Štajerske«. Leta 1921 je štajerska deželna vlada na njegov predlog prepovedala javno rabo jugoslovanske zastave in slovenske trobojnice v Gradcu.¹⁴ Zaradi prepovedi ustanavljanja nemških društev na slovenskem Štajerskem pa je društvo Südmark zahtevalo ukinitvev društva Čitalnica, edinega preostalega slovenskega društva v štajerski deželni prestolnici. Društvo Čitalnica je bilo osrednja organizacija slovenskih migrantk in migrantov v Gradcu. Bilo je ustanovljeno leta 1899 kot liberalno usmerjeno Jugoslovansko izobraževalno in zabavno društvo Naprej v Gradcu, in leta 1908 preimenovano v Čitalnico. Leta 1921 je avstrijsko ministrstvo za notranje zadeve sicer odklonilo predlog društva Südmark, ker se je balo, da bi ukinitvev Čitalnice slabo vplivala na trenutne odnose s Kraljevino SHS.¹⁵ Zaradi neprestanih izgonov oseb iz Slovenije, ki so bile tam aktivne v nemško-nacionalnem smislu, je štajerska deželna vlada leta 1924 popisala slovenske migrante v Gradcu, da bi jih morda izgnala kot povračilni ukrep za ravnanje jugoslovanske strani.¹⁶ Naslednje leto so štajerski socialdemokrati na drugi strani zamahtevali omejitev dovoljenj za vstop jugoslovanskih državljanov na Štajersko, ker so ti baje izpodrivali zaposlene domačine.¹⁷

Položaj slovensko govorečega obmejnega prebivalstva je bil podoben: velika večina je ravnala nevtralnno ali Nemcem prijazno (deutschfreundlich). Ni obstajala kritična masa, ki bi organizirala zahteve za manjšinske pravice, ki so splošno navedene v Saintgermainski mirovni pogodbi. Na pobudo društva Südmark je avstrijska žandarmerija leta 1922 poizvedovala, koliko je narodno zavednih slovensko govorečih prebivalcev pri Lučanah in v Radgonskem trikotniku. Ugotovili so, da je od približno štirideset slovensko govorečih kmečkih družin v kraju Großwalz (slov. Veliki Boč) v Gradišču pri Lučanah ena tretjina še vedno tudi v političnem smislu »slovensko« usmerjena,¹⁸ medtem ko je delež narodno zavednih Slovencev v vaseh Dedonci in

¹³ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), Osebni fondi (dalje OF), Pirc Danilo (dalje 1743), Memento ob usodi graških Slovencev (1937), str. 2.

¹⁴ Promitzer, Petrowitsch, *Wes Brot du ißt, des Lied du singst*, str. 206.

¹⁵ Prav tam, str. 195, 206–207.

¹⁶ Prav tam, str. 209–210.

¹⁷ Prav tam, str. 210–211.

¹⁸ Steiermärkisches Landesarchiv Graz /Arhiv dežele Štajerske v Gradcu (StLA), Nationalpolitische Abteilung / Oddelek za narodno politiko (dalje NPA), f. A5b/1920-1922, spis A5b-209/1922.

Žetinci pri Radgoni znašal slabo polovico oziroma več kot štirideset odstotkov.¹⁹ V Velikem Boču je sicer bila edina šola na avstrijskem Štajerskem, kjer so do začetka tridesetih let učno snov poučevali po utrakvističnem vzoru tudi v slovenščini. Nato upravni organi domnevno niso mogli najti ustreznega učnega osebja in je bil dvojezični pouk ukinjen.²⁰ V nasprotni smeri je obrambno društvo Südmark v tem času pridobilo dovolj denarja za ustanovitev več popolnoma nemških šol ob meji od Sobote na zahodu do Spielfelda (Špilje) na vzhodu.²¹ Lokalno prebivalstvo je hvaležno sprejelo to novo infrastrukturo, ki je utelešala skrb oblasti do sicer ekonomsko zapostavljenega prebivalstva ob meji. Ta primer očitno kaže, da je bila nagrada za zaželeno obnašanje druga plat politične represije. Na tem mestu je treba dodati, da so šole društva bile zgled za ustanovitev dveh podobnih, seveda slovenskih, šol s sredstvi Družbe svetega Ciril in Metoda na jugoslovanski strani meje v zdaj jugoslovanskem delu Gradišča, nedaleč od Duha na Ostrem vrhu in v občini Radlje ob Dravi.²²

Načrt etničnega čiščenja obmejnega pasu

Ko so nacisti po Anšlusu marca 1938 prevzeli oblast, so bila tla torej že pripravljena za nadaljnje ukrepe za narodno homogenizacijo prebivalstva nekdanje avstrijske Štajerske. Preden je uporabila neposredno represijo, je nova oblast hotela izvedeti čim več o morebitnih sovražnikih. S tem namenom je osemnajst nacističnih študentov iz Gradca poleti 1938 v občini Glanz (Klanjci) pri Lučanah raziskovalo narodno sestavo lokalnega prebivalstva in njegov vpliv na morebitno osvajanje t. i. Spodnje Štajerske. Za opredeljevanje o narodnosti sestavi so bile zanje bolj odločilne fizične lastnosti tamkajšnjega prebivalstva kot pa poskusi posameznikov, ki so se skušali prilagoditi nemškemu večinskemu prebivalstvu. Študentje so ocenili narodno in geografsko poreklo prebivalstva s pomočjo zemljiških in matičnih knjig. Z antropometričnimi metodami so razvrstili učenke, učence in tudi odrasle.²³

Ocena nacističnih študentov je bila negativna. Kot sem že navedel, so ugotovili, da je bila več kot polovica prebivalstva občin Klanjci in Gradišče ne nazadnje zaradi dotoka priseljenc in priseljencev iz Jugoslavije slovenska. V obeh občinah je delež tujih posestnikov znašal okoli osem odstotkov.²⁴ Študentje so torej govorili o »vindišarski infiltraciji« (»windische Unterwanderung«) in so sklepali, da je ozemlje južno od Lučan, posebej v zvezi s tem, kar se nanaša na viničarje, privlačna točka za

¹⁹ Haberl-Zemljich, Pustiti jezik v vasi, str. 69-70

²⁰ StLA, Landeschulrat / Deželni šolski svet (dalje LSR), f. 8 A-Z/1931, spis 8 G 73/1931.

²¹ Gl. Südweststeirisches Grenzland. Das Wirken des Deutschen Schulvereines Südmark im Raume von Soboth bis Kleinradl. Graz 1937.

²² Ivan Robnik: Narodno obrambno delo Družbe sv. Cirila in Metoda na Kozjaku. V: Koledar obrambne Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani 1941. 1940, str. 40-44.

²³ Christian Promitzer: Body, race and the border. Notes on a paradigm of German national thinking about the Slovenes. V: Zbornik Janka Pleterskega. Ljubljana 2003, str. 597-608 (dalje Promitzer, Body, race and the border), tu str. 604-605.

²⁴ Kanzler, Die volkspolitische Lage, str. 332-334.

»manjvredne« elemente.²⁵ »Bolj vredni« ljudje so se na drugi strani izseljevali. Takšne razmere so torej bile »posledica nekakšne kontra selekcije«. ²⁶

Študentje sicer niso mislili, da je meja ogrožena z jugoslovanske strani, niti da bi iredentizem izhajal od lokalnega slovenskega prebivalstva, ki ravno nasprotno »stremi, da se asimilira z nemštvom« v tolikšni meri, da »slika firerja pogosto celo visi v bogkovem kotu«. ²⁷ Jezikovna asimilacija je vendar prikrivala, da je šlo za dotok »tujerodnih in delno krvno manjvrednih elementov« v nemški narod. »Ta delno manjvredni ljudski sloj, ki je šele v procesu asimilacije, torej ni sposoben biti močan nosilec za karizmatičen politični center.« Center pa bi potrebovali za »ponovno ponemčenje izgubljene nemške krvi in za izpolnitev starega prava na nemški kulturni in življenjski prostor na jugoslovanski strani meje, kjer čaka zaslužnjena nemška narodna skupnost«. ²⁸ Za kraje južno od Lučan so študentje od nacističnih oblasti torej zahtevali prepoved nadaljnega priseljevanja iz Jugoslavije, »umik sedanjega manjvrednega ljudskega materiala in ponovno tvorjenje nemškega kmetstva z novimi ljudmi iz notranjosti nemškega rajha«. ²⁹

Ta predlog za etnično čiščenje obmejnega ozemlja ni bil edini. Podoben predlog je imel tudi Karl Fraiř, stari aktivist predvojnega nemško-nacionalnega gibanja za priselitev Nemcev v koridor med Špiljem in Mariborom. Konec leta 1938 je od štajerskega deželnega namestnika, SS-Standartenführer Armina Dadieua zahteval čiščenje obmejnega ozemlja od Špilja do Sobote »slovenskih elementov« in njihovo zamenjavo z nemškimi kmeti, in to v nekaj letih. ³⁰ Iz arhivskih virov doslej ni bilo mogoče ugotoviti, ali so oblasti resno razmišljale o teh predlogih, dejstvo pa je, da niso bili uresničeni. Morda je osvojitev vzhodne Slovenije rešila lokalno slovensko govoreče prebivalstvo ob dotedanji meji pred pregonom, saj so nacisti našli na slovenskem Štajerskem za svojo raznarodovalno politiko bolj bogato območje delovanja. Toda sami predlogi iz leta 1938 izražajo razpoloženje in položaj, kakršna sta veljala za slovensko govoreče prebivalstvo nekdanje avstrijske Štajerske v zgodnjih letih nacizma.

Represija na državni meji

Za razliko od tovrstnih načrtov so represijo v obmejnem pasu in ob sami državni meji izvajali le do posameznikov, večinoma jugoslovanskih državljanov, ki so delovali proti Tretjemu rajhu. Koliko je bilo teh primerov, ni moč oceniti. Predstavim lahko tri primere, vse iz leta 1940, ko so bile nemške oborožene sile že obsežno angažirane po Evropi, in ko so bile druge države, ki še niso bile vključene v spopad, prestrašene zaradi začetnih nemških vojaških uspehov.

²⁵ Prav tam, str. 330–331, 335.

²⁶ StLA, Handschriften / rokopisi (dalje HS), 1878 Wilhelm Schüller, Medizinisch-wirtschaftliche Untersuchung der steir. Grenzgemeinden (1938), 1858 II, str. 159.

²⁷ Kanzler, Die volkspolitische Lage, str. 337.

²⁸ Prav tam, str. 338–339.

²⁹ Prav tam, str. 340–341, 343.

³⁰ Promitzer, Body, race and the border, str. 605.

Prvi primer je nasilna smrt župnika iz Sv. Jurija ob Pesnici Antona Zupaniča 13. marca 1940 na nemško-jugoslovanski meji. Slovenski dnevniki so sprva samo poročali o dogodku in ob tem dodali, da je bil Zupanič pokopan v trgu Leutschach/Lučane na nemški strani meje.³¹ 27. marca je mariborski Slovenski gospodar objavil »Poziv pričam«, ki so 13. marca videle župnika v spremstvu nekega Hutterja, mladega človeka s Ptuja.³² Potem niso objavili ničesar več. Mogoče je domnevati, da si niso upali poročati o okoliščinah uboja, ker so nemške oblasti – kot na primer Südostdeutsches Institut (Inštitut za jugovzhodno nemštvo) v Gradcu – tedaj natančno nadzorovale jugoslovanski tisk, medtem ko so varnostna služba SS-a, Gestapo in kontrašpijonaža nemških oboroženih sil v Celovcu in Gradcu že začeli spodkopavati jugoslovansko družbo.³³ Ameriški slovenski časniki, ki jih Nemci niso mogli nadzirati, so o primeru Antona Zupaniča izčrpno poročali: clevelandska Ameriška domovina je že 15. marca poročala, da je Zupaniča iz zasede ustrelila nemška tajna policija, in sicer skupaj s še dvema avstrijskima oziroma nemškima duhovnikoma, ki »sta zaradi protinacističnega delovanja večkrat skrivaj prišla v Jugoslavijo«.³⁴ Iz nadaljnjih med seboj delno protislovnih poročil iz clevelandskega časopisa Glasilo KSK jednote in iz Ameriške domovine izhaja, da je neki avstrijski duhovnik ali bogoslovec pribežal k svojemu prijatelju Hutterju – druga različica je Hurterj – v Sv. Jurij. Le-ta je nedavno umrl, medtem ko je njegov sin, ki je bil skrit nacist, zvalil Avstrijca, še enega nemškega duhovnika in Zupaniča na mejo. Mladi Hutter je zaman skušal pregovoriti avstrijskega duhovnika, naj gre z njim prek meje. Hutter se je potem umaknil, iz zasede pa so začeli streljati na tri duhovnike, od katerih sta dva takoj umrla. V članku v Ameriški domovini so še dodali: »Tako torej že naše državljane strelja Gestapo!«³⁵

Izkazalo se je, da je bil omenjeni avstrijski duhovnik dejansko katoliški novinar Wolfgang Mayer-Gutenau, vodja avstrijske monarhistične odporniške skupine, ki je moral prebegniti v Zagreb. Potem je živel pri omenjenem Simonu Hutterju na Ptuju. Neka Maria, ki je bila Mayerjeva zaročenka, ga je pisno povabila na sestanek na mejo pri avstrijskem oziroma nemškem kraju Pößnitz (Pesnica) v občini Klanjci. Medtem je začela ljubezensko razmerje z nekim SS-ovcem, ki je načrtoval zasedo. Hutterjev sin se je ponudil, da bi Mayerja vodil do meje. Ker je le-tega skrbelo, da ga bodo zvalili v past, je prosil nemškega duhovnika, ki je prav tako prebегnil pred nacisti v Maribor, da bi ga spremljal. Ker sta kraj premalo poznala, sta angažirala Antona Zupaniča, ki jih je vodil do meje. Tam sta bila ustreljena Zupanič in nemški duhovnik,

³¹ Slovenec, 17. 3. 1940, str. 8; Jutro, 18. 3. 1940, str. 2; Štajerski gospodar (SGp), 20. 3. 1940, str. 67.

³² SGp, 27. 3. 1940, str. 13.

³³ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 97-131; Dušan Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941. Ljubljana 1966, str. 229-251, 276-284; Christian Promitzer: Znanost in zločin – Inštitut za jugovzhodno nemštvo v Gradcu (1938-1945). V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2005, št. 1, str. 79-95, tu 86; Peter Pirker: Gegen das »Dritte Reich«: Sabotage und transnationaler Widerstand in Österreich und Slowenien 1938-1940. Klagenfurt 2010 (dalje Pirker, Gegen das »Dritte Reich«), str. 117-118, 132-138.

³⁴ Ameriška Domovina, 15. 3. 1940, str. 1.

³⁵ Glasilo KSK jednote, 17. 4. 1940, str. 4; Ameriška domovina, 17. 4. 1940, str. 1.

medtem ko so hudo poškodovanega Mayer-Gutenaua odvedli gestapovci. Usmrtili so ga leta 1941 v Berlinu.³⁶

Drug primer je primer jugoslovanskega državljana Aloisa Kollaritscha, rojenega 1888 v Rožengruntu pri Sveti Ani v Slovenskih goricah, ki je prebival v vasi Gerstorf pri Spielfeldu/Špilju na nemški strani meje. Kollaritsch je bil tako imenovani dvolastnik, ker je imel zemljiško posest delno v Jugoslaviji in delno Avstriji, kar mu je omogočilo, da je večkrat prestopil mejo s posebno izkaznico. Bil je v stiku z Antonom Zupanom, poveljnikom žandarmerijske postaje v Šentilju, kateremu je v oktobru 1940 pripovedoval o urjenju nemške oborožene sile. Nemške oblasti so vedele, da ta poveljnik dela za jugoslovansko obveščevalno službo, in tudi, da je za to skušal pridobiti tudi Kollaritscha. Ker slednji tega ni prijavil nemškim oblastem, ga je višje deželno sodišče na Dunaju obsodilo na tri mesece zopora.³⁷ Anton Zupan je odigral ključno vlogo tudi pri novačenju nemških državljanov za obveščevalne aktivnosti, toda v teh primerih ni šlo za Slovence, pač pa za tihotapce.³⁸

Tretji primer je poskus 22 let starega knjigoveza Johanna Wendelmaierja, da bi novembra 1940 odšel v Jugoslavijo. Hotel je preslepti tako nemške kot jugoslovanske oblasti. Pred tem se je pri uradu za tujce v Gradcu izdajal za jugoslovanskega državljana, ki je ilegalno prešel mejo, njegov dejanski namen pa je bil, da ga izženejo v Jugoslavijo. Izgon je bil namreč edina možnost za prehod meje, ker je bil Wendelmaierju kot nemškemu državljanu, ki je moral služiti vojaški rok, odhod iz Nemčije prepovedan. Pravi namen Wendelmaierjevega ravnanja pa ni bil poskus izogniti se vpoklicu v nemške oborožene sile, ampak želja obiskati očeta Georga Zeleznikarja v Mariboru, pri katerem je živel 19 let, preden se je leta 1938 preselil k nemški materi v trg Frohnleiten severno od Gradca. Očitno so se Wendelmaierjevi starši ločili ob koncu prve svetovne vojne in se je oče skupaj s sinom, ki je bil rojen 1918. pri Frohnleitnu, preselil v Jugoslavijo. Sin se je šele z nastopom nacističnega režima v Avstriji, ki je morda obljubljal večje ekonomske perspektive za prežvljanje, preselil nazaj k materi. Kakor koli že, v začetku decembra 1940 so jugoslovanske oblasti Wendelmaierja izgnale nazaj v Nemčijo, kjer je bil aretiran in 3. aprila 1941 ga je deželno sodišče v Gradcu obsodilo na dve leti zopora.³⁹

³⁶ Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstands – Wien /Dokumentacijski arhiv avstrijskega odpora na Dunaju (DÖW) 4821, Pismo lučanskega dekana Petra Reiterja Dokumentacijskemu arhivu avstrijskega odpora na Dunaju, Lučane, 6. 11. 1967; Jan Šedivý: Borba za šentiljsko trdnjavo. V: Kronika, 1969, št. 2, str. 92–101, tu str. 100; Luža, Der Widerstand in Österreich, str. 71–72; Heidemarie Uhl: Erinnern und Vergessen. Denkmäler zur Erinnerung an die Opfer der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft und an die Gefallenen des Zweiten Weltkriegs in der Steiermark. V: Todeszeichen: Zeitgeschichtliche Denkmalkultur in Graz und in der Steiermark vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. Wien – Köln – Weimar 1994 (dalje Uhl, Erinnern und Vergessen), str. 111–195, tu str. 186; Neugebauer, Der österreichische Widerstand 1938–1945, str. 144; Heimo Halbrainer: Maribor und Zagreb als Orte des politischen Exils und Drehscheiben des österreichischen Widerstandes. V: Zwischenwelt : Zeitschrift für Kultur des Exils und des Widerstands, 2010, št. 1–2 (dalje Halbrainer, Maribor und Zagreb), str. 45–49, tu str. 47.

³⁷ DÖW 7883, Sodba Višjega deželnega sodišča na Dunaju proti Aloisu Kollaritschu, 5. 2. 1941.

³⁸ DÖW 8652, Sodba 7. senata Višjega deželnega sodišča na Dunaju proti Franzu Haasu, 7. 5. 1943.

³⁹ DÖW 12305, Sodba Deželnega sodišča v Gradcu proti Johannu Wendelmaierju, 3. 4. 1941.

Konec graške Čitalnice

Leta 1940 je tudi položaj slovenskih migrantk in migrantov v Gradcu, ki jih je bilo nekaj tisoč, postal bolj občutljiv. Del te skupine je bil še vedno organiziran v društvu Čitalnica, ki je preživelo čas polfašistične »krščanske stanovske države« med letoma 1934 in 1938. Edini vir o tem društvu v času od nastopa nacizma do napada na Jugoslavijo so neobjavljeni zapisi že omenjenega študenta Danila Pirca, ki je bil njegov tajnik.

Čitalnici so nacisti sprva pustili delovati. Junija 1939 je Pirc pisal jugoslovanskemu konzulatu v Gradcu, da je Čitalnica od leta 1938 – torej po priključitvi Avstrije k Nemčiji – pod njegovim vplivom opravila »prerojevalno akcijo«. Društvo je imelo 150 članov, med njimi jih je sto imelo stalno bivališče v Gradcu, drugi so bili študentje, dijaki, sezonski obrtniki in ljudje, ki jih je primamila nemški gospodarski razcvet.⁴⁰

Usmeritev prerojene Čitalnice je bila očitna: »/.../ moramo ravno v Gradcu iz naših elementov sestaviti živi stroj, ki se bo s sličnim orožjem [kot Südmark na nemški strani – C. P.] lahko branil in junaško boril proti gigantskemu delovanju nemškega narodno-ofenzivnega oziroma prodornega sistema.«⁴¹ »Iz graške centrale bi potem čisto lahko organizirali tudi naše manjšine v drugih številnih krajih nemške Štajerske (naš avtohtoni pas ob meji ter mesta, ker je še na tisoče naših delovnih naseljencev, npr. Leoben, Donavit, Seegraben, Judenburg, Lipnica, Arnovš itd.)«⁴² V praksi se je delovanje Čitalnice osredotočilo na organiziranje prostega časa: branje, petje, igranje na tamburico, nedeljski izleti, narodne veselice in obisk svete maše s slovensko pridigo vsako zadnjo nedeljo v mesecu v kapeli pri cerkvi Marije Pomagaj (Mariahilferkirche).⁴³ Jugoslovanski konzulat je mesečno namenil sto nemških mark za društvene namene.⁴⁴ O nacističnem režimu Pirc piše: »Oblasti nas pustijo popolnoma v miru. Do sedaj še ni bilo nikakega odkritega zasledovanja našega društvenega gibanja. Tudi kadar v skupinah javno nastopamo, govorimo in prepevamo, še ni bilo nobenega incidenta.«⁴⁵ Ta varljiva opazovanja so Pirca napeljala, da je celo zahteval ustanovitev »nemško-jugoslovanske kulturne skupnosti.«⁴⁶ Potem sledi popolnoma napačna razlaga položaja: »Ker imajo Nemci interes za obstanek in razvoj svojih narodnih postojank v Jugoslaviji, zato teh radi ekvivalentnih stremeljenj z ozirom na življenje naše manjšine v njihovih mejah gotovo ne bodo opustili, ampak bodo prej ali slej raje našim vztrajno enako upravičenim zahtevam zadostili.«⁴⁷

S pogledom nazaj Pirc seveda priznava, da je bilo kmalu po izbruhu vojne »naše,

⁴⁰ PAM, OF 1743, Gradec – spomenica (junij 1939), str. 2, 4, in Kronika (1945), str. 1.

⁴¹ Prav tam, Gradec – spomenica (junij 1939), str. 2.

⁴² Prav tam, str. 3.

⁴³ Prav tam, str. 5.

⁴⁴ Prav tam, Kronika (1945), str. 4.

⁴⁵ Prav tam, Spomenica (1939), str. 5.

⁴⁶ Prav tam, str. 8.

⁴⁷ Prav tam.

komaj začeto prerojevalno organizatorično delovanje prisiljeno omejeno, žalibog na minimum«. ⁴⁸ Društvo je moralo sprejeti nov statut, ki je predpisoval strogo hierarhijo (»Führerprinzip«). ⁴⁹ Na društveni seji januarja 1940 je bilo ugotovljeno, da je »ozračje /.../ postalo zelo občutljivo /.../ Strogo paziti, da ne bo nobenega povoda za nastop oblasti proti društvu.« V tem položaju so bili pogovori o aktualnih vprašanjih mogoči samo v intimnih skupinah. ⁵⁰ Večje zbiranje članov je bilo možno samo še ob mesečnih mašah. Zadnja javna akcija Čitalnice je bil izlet v predmestje Mariatrost, ki se ga je udeležilo okoli sto pogumnih ljudi. Tam, na prostem, so spontano zapeli pesem Hej, Slovani. ⁵¹

Dva tedna pozneje, 17. junija 1940, je Gestapo zjutraj pri Pircu izvedel hišno preiskavo, nato so ga brez navedbe vzroka aretirali. Poleg Pirca so aretirali še tri člane Čitalnice. Prvič je bil zaslišan šele čez deset dni. Gestapovec v civilni obleki mu je izročil list z natisnjenimi vprašanji, papir in svinčnik, da bi nanje pisno odgovoril. Le-ta so se nanašala na Pirčeva politična stališča in na njegovo delovanje v Čitalnici. Kakor piše, je odgovoril na 27 napisanih straneh tako, da je primerjal »položaj Nemcev v Jugoslaviji in naših krvnih rojakov v Nemčiji«, saj bi v nacističnem svetovnem nazoru vsaka narodna skupnost imela sveto naravno pravo po celem svetu. ⁵² Konec avgusta je Pirc v prisotnosti gestapovca narekoval v pisalni stroj to, kar je napisal. Gestapovec mu je obljubil skorajšnjo izpustitev. Namesto tega je dobil zapoved za nadaljnji preventivni pripor iz Berlina, ker je bil baje »utemeljeno osumljen udejstvovanja na škodo nemškega rajha«. Gestapovec je Pircu pri tem pojasnil, da njegovo delovanje v narodnem smislu ni v nemškem interesu. ⁵³ Po Pirčevem mnenju Čitalnica ni bila glavni vzrok policijske akcije proti njemu in rojakom, vzrok naj bi bil nekaj drugega. Pirc se je dalje vprašal, ali Nemci niso tedaj že računali z možnostjo oboroženega konflikta z Jugoslavijo in so zaradi tega »že prej ob svojem južnem obmejnem pasu hoteli očistiti teren tistih oseb, ki bi jim po njihovem mnenju utegnile na kak način škodovati«. Pirc je tudi domneval, da je nekdo od zaposlenih na jugoslovanskem konzulatu v Gradcu gestapovcem izročil njegove interne spomenice. ⁵⁴

Morda lahko pojasnimo aretacije aktivistov Čitalnice v luči (spodaj širše opisanih) judenburških atentatov aprila in maja istega leta, v katere je bila med drugimi vpletena tedanja jugoslovanska tajna služba in ki so imeli za posledico zaostritev odnosov nacistične Nemčije z Jugoslavijo in odstop jugoslovanskega ministra za notranje zadeve, probritansko usmerjenega Stanojeta Mihaldžića. ⁵⁵ Morda je Gestapo v Gradcu sprva celo mislil, da so tudi aktivisti Čitalnice del zarotnikov, ki so bili odgovorni za atentate.

⁴⁸ Prav tam, Kronika (1945), str. 4.

⁴⁹ Prav tam, str. 4.

⁵⁰ Prav tam, str. 4–5.

⁵¹ Prav tam, str. 5.

⁵² Prav tam, str. 5–18.

⁵³ Prav tam, str. 18–20.

⁵⁴ Prav tam, str. 20–21.

⁵⁵ Gl. Pirker, Gegen das »Dritte Reich«, str. 186–187.

Pirc je bil 10. septembra izpuščen iz zapore. Obvestili so ga, da je »reichsverwiesenen« (»izgnan iz rajha«) in mu dali tridnevni rok za odhod čez mejo. Dva od njegovih sozapornikov sta bila tudi izpuščena. Tretji, upokojen učitelj Ludvik Zabukovšek, ki je imel nemško državljanstvo, je ostal v zaporu. Hrvat, za katerega je Pirc že sumil, da vohuni za Nemce, je prav tedaj organiziral občni zbor Čitalnice z namenom prevzeti društvo, se pa nato na seji, ki je bila 13. septembra 1940, ni pojavil. Na tej seji so se seznanili z dejstvom, da Jugoslavija društva ne bo več finančno podpirala in da je jugoslovanski konzulat v Gradcu zahteval njegovo ukinitvev. Prisotni so se kljub temu opredelili za nadaljnji obstoj. Knjigotržec in založnik Božidar Kocbek, ki je imel nemško državljanstvo, je postal novi predsednik društva. Nekdanji predsednik, osemdesetletni Matija Kukman, ki je hkrati živel brez plačila kot podnajemnik v prostorih društva, je bil obveščen, da ga društvo ne more več podpirati.⁵⁶

Po Pirčevem odhodu nadaljnja zgodovina društva ni več znana. Nacistične oblasti so ga očitno ukinile. Zasežen društveni inventar je bil med zračnim napadom pozneje uničen.⁵⁷ Otto Stockreither, gestapovec, ki je zaslišal Pirca v Gradcu, je le-tega po napadu na Jugoslavijo poiskal v njegovem stanovanju v Mariboru, preden so ga skupaj z ženo in otrokom izgnali v Srbijo. Tam, leto dni kasneje, je Stockreither, tedaj v uniformi SS, zopet poiskal Pirca, ki je delal na Komisarijatu za begunce, in mu grozil z nadaljnjim preganjanjem. O njegovem značaju Pirc zapiše: »Ta gestapovec Stockreiter, taktično zelo elastičen in spreten agent narod. soc. tajne policije, je znal tudi slovensko. Njegove psihološke sposobnosti oz. variacije segajo od ekstremne prijaznosti do ekstremne strogosti. Fizičnih terorističnih sredstev se v mojem slučaju ni posluževal. Iz vsega sklepam, da je on kot tak vršil neko važno funkcijo v obmejnem hitlerjanskem delu in petokolonaškem pokretu Südmarkinega programa že pred napadom Tretjega rajha na Jugoslavijo. Potem pa se je njegova naloga logično nadaljevala na mariborskem, slovenskem in jugoslovanskem ozemlju.«⁵⁸ Tudi med avstrijskimi žrtvami nacizma je bil Stockreither znan kot gestapovec, ki je uporabljal ekstremno brutalnost, maltretiranje, mučenja in druge teroristične ukrepe.⁵⁹

Represija nad političnim odporom

Ker je bilo precej migrantk in migrantov iz slovenske Štajerske tovarniških delavk in delavcev, ni presenetljivo, da so se nekateri priključili odporniškemu gibanju Komunistične partije Avstrije. Njihov odpor ni izviral iz narodnih, ampak iz socialnih in političnih razlogov. Nacistične oblasti so si prizadevale za končno zmago nad ideološkim sovražnikom, ki je deloval že v ilegali. Tako je Gestapo zadnje mesece leta 1938 ali prve mesece naslednjega leta aretiral skupino delavk in delavcev, ko so v

⁵⁶ PAM, OF 1743, Kronika (1945), str. 21–26.

⁵⁷ Promitzer, Petrowitsch, *Wes Brot du ißt, des Lied du singst*, str. 226.

⁵⁸ PAM, OF 1743, Kopije moje »Prijave« za »Anketno komisijo pri SKP«. Beograd (1945), str. 5.

⁵⁹ Wolfgang Muchitsch: *Der Widerstand und seine Verfolgung in Graz 1945. Die Gruppe um Fritz Matzner und der Fall Julia Pongracic*. V: *Historisches Jahrbuch der Stadt Graz*, 1994, str. 47–64, tu str. 57–58.

Gradcu hoteli ustanoviti Združeno socialistično stranko, ki naj bi združila vse avstrijske antifašiste, od komunistov prek katoličanov do nestrankarskih oseb. V dejavnost te skupine sta bila vpletena tudi dva mlada jugoslovanska državljana iz Gradca. Oba – trgovski vajenec Josef Roschker in ključavničarski vajenec Johann Osoinik – sta bila po prvi svetovni vojni rojena v Gradcu ali v njegovem predmestju. Med drugimi 26 obtoženci jih je Višje deželno sodišče na Dunaju 20. marca 1940 obsodilo zaradi veleizdaje na 10 oziroma 6 mesecev zapora.⁶⁰

Omeniti je treba tudi, da je bil med 23 aktivisti graške skupine Komunistične partije Avstrije, ki so bili 23. februarja 1939 aretirani in obtoženi priprav na veleizdajo, tudi sedlar Johannes Podrekar. Imel je nemško državljanstvo, čeprav je bil rojen v Šmohorju blizu Laškega. Bil je socialdemokrat in je delal v tedaj največji tovarni orožja v Gradcu, Steyr-Daimler-Puch. Tam je na zahtevo tovarišev ustanovil tričlansko celico komunistične partije. Obtožen je bil tudi, da je poslušal oddaje Radia Moskva.⁶¹ O njegovi nadaljnji usodi ni nič znanega. Zdi se, da graški Slovenci ali tam živeči ljudje slovenskega porekla sicer niso odigrali posebne vloge pri ustanovitvi kanala med graškim okrožnim vodstvom komunistične partije v ilegali in tako imenovano partijsko Komisijo v tujini (»Auslandskommission«) v Mariboru, ki je poskrbela za propagandno gradivo.⁶²

Drugačen primer, čeprav izoliran od osrednjih aktivnosti komunistične partije, predstavlja skupina delavk in delavcev v predilnici v občini Kaindorf blizu Lipnice, ki so prav tako oktobra 1938 poslušali nemške oddaje Radia Moskva in so se med seboj pozdravljali na komunistični način, tj. s stisnjeno pestjo. Obmejni komisariat Gestapa, ki jim je bil na sledi, jih je nazadnje aretiral. Na sodni obravnavi 11. in 12. maja 1939 na Višjem deželnem sodišču na Dunaju se je izkazalo, da je najmanj šest od dvanajst obtoženih bilo slovenskega porekla, čeprav so bili nekateri rojeni izven slovenskega ozemlja ali so celo imeli nemško državljanstvo. Izrek sodbe je na netipičen način poudaril, da je slovenščina materni jezik lastnika radijskega sprejemnika, jugoslovanskega državljana in pomožnega delavca Johanna Kavška, ki je bil rojen v Litiji in ki se je sicer »počasi naučil nemščine«. Za njegovo ženo, delavko ob tekstilnem stroju Marijo Kavšek iz Poljčan, jugoslovansko državljanko, je prav tako znano, da je njena mati bila Slovenka. To je veljalo tudi za starše obtoženih bratov Franza in Gottlieba Stramschak, dveh pomožnih delavcev z nemškim državljanstvom, medtem ko je bil oče obtoženega jugoslovanskega državljana in krovskega pomočnika Adolfa Bergerja označen kot »Jugoslovan« – za razliko od matere, ki je bila pripadnica nemške manjšine. Za nemškega državljana, tekstilnega delavca Felixa Gumseja je bilo na podoben način poudarjeno, da je po preselitvi s starši iz Maribora v Lipnico moral

⁶⁰ DÖW 20214/35, Sodba Višjega deželnega sodišča na Dunaju proti Aloisu Hotterju in tovarišem, 20. 3. 1940.

⁶¹ DÖW 2546, Obtožnica Splošnega državnega tožilca na Dunaju proti Karlu Wolfu in tovarišem, 5. 3. 1940.

⁶² DÖW 7686, Sodba Višjega deželnega sodišča na Dunaju proti Andreasu Gacniku, 9. 7. 1940; 19793/133, Sodba Narodnega sodišča u Berlinu proti Augustu Pirkerju in tovarišem, 18. 3. 1940; Luža, Der Widerstand in Österreich, str. 125-126; Halbrainer, Maribor und Zagreb, str. 46-47.

ponovno hoditi v šolo, »ker ni obvladal nemščine«. ⁶³ Očitno je zaničljivo opozarjanje na slovensko materinščino ali slovensko poreklo služilo za utrditev sodbe, ki je sicer temeljila na dvomljivem dejanskem stanju, in to tudi iz nacističnega zornega kota. Marija Kavšek, Adolf Berger in Felix Gumsej so bili oproščeni, medtem ko so bili ostali obsojeni na kazni od šest mesecev do enega leta in treh mesecev zapora. ⁶⁴

Doslej so predstavljene odporniške aktivnosti, do katerih je prišlo še pred izbruhom druge svetovne vojne, ko so bile zaporne kazni, ki so jih dosegala nacistična sodišča, še dokaj nizke. Po začetku vojne pa se je represija zaostрила. Zgovoren primer, ki nam kaže na to spremembo, je usoda delavca Franca Ivančiča. Gestapo ga je aretiriral 30. maja 1940 v njegovem stanovanju v vasi Möderbrugg na Zgornjem Štajerskem zaradi udeležbe pri bombnem atentatu na železniško progo blizu Judenburga na Zgornjem Štajerskem, do katerega je prišlo nekaj tednov pred aretacijo. Tone Ferenc in Peter Pirker sta že izčrpno pisala o tem čezmejnem subverzivnem sodelovanju britanske in jugoslovanske tajne službe kakor tudi primorskega odporniškega gibanja TIGR z antifašističnimi aktivisti na Koroškem in Štajerskem. ⁶⁵ Zaradi tega se lahko posvetimo Francu Ivančiču. Omenim naj le, da Pirker poudarja, da so udeleženci atentatov govorili več jezikov, da so imeli izkušnje kot migranti in da niso bili nacionalisti. ⁶⁶

Tigrovec Ferdo Kravanja, ki je tedaj živel na Jesenicah, je po nalogu svojih britanskih in jugoslovanskih naročnikov od konca leta 1939 raziskoval možnosti za razdelitev prevratnih letakov na Koroškem in Štajerskem. ⁶⁷ V ta namen je navezal stik z Antonom Ivančičem, lastnikom kamnoloma na Jesenicah, ta pa je nato vključil še svojega leto dni mlajšega brata Franca (r. 1906), ki je tedaj delal v tovarni papirja v kraju Pöls, nedaleč od Judenburga. Oba brata sta bila rojena v Podbrdu pri Tolminu in sta se med prvo svetovno vojno naselila na Koroškem. Po vojni sta nekaj let ostala na Koroškem, sta pa zaradi tedaj veljavnih predpisov, ker je njun rojstni kraj pripadal Italiji, imela italijansko državljanstvo. Potem sta delala kot minerca v Italiji, Jugoslaviji ter na Koroškem in Štajerskem. Anton Ivančič se je leta 1937 naselil na Jesenicah, France pa na Štajerskem in je postal aktivist avstrijskega Heimatschutza, paravojaške formacije, ki je bila vključena v oborožene formacije »krščanske stanovske države«. V tej funkciji se je udeležil v odbrani nacističnega državnega udarja v juliju 1934. Leta 1939 je France povezal brata in Kravano s svojim sodelavcem v tovarni Engelbertom Glitznerjem, Avstrijcem, ki je živel v Judenburgu in je tudi imel izkušnje kot minerca. Glitzner je bil nekdanji socialdemokrat, ki je postal simpatizer komunistov. ⁶⁸

⁶³ DÖW 6935, Sodba Višjega deželnega sodišča na Dunaju proti Simon Krainzu in tovarišem, 12. 5. 1939.

⁶⁴ Prav tam.

⁶⁵ Tone Ferenc: Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940. Ljubljana, 1977; Pirker, Gegen das »Dritte Reich«; gl. tudi Halbrainer, Widerstand und Opposition, str. 157–159.

⁶⁶ Pirker, Gegen das »Dritte Reich«, str. 11–12.

⁶⁷ Prav tam, str. 152; DÖW 6931, Sodba Vojaškega sodišča Rajha proti Engelbertu Glitznerju in tovarišem, 26. 7. 1941, str. 12–16.

⁶⁸ Pirker, Gegen das »Dritte Reich«, str. 159–160; DÖW 6931, Sodba Vojaškega sodišča Rajha proti Engelbertu Glitznerju in tovarišem, 26. 7. 1941, str. 1, 3–5, 11–16.

Aprila in maja 1940 je proti plačilu 100 RM izvedel tri atentate na železniško progo pri Judenburgu, ki pa so povzročili le neznatno škodo.⁶⁹ Po tretjem atentatu, ki je bil 19. maja, je Gestapo omejil preiskavo na Glitznerja in Franca Ivančiča. Prvi je bil aretiran 30. maja, drugi dan pozneje. Pri Ivančiču so našli vozovnice za Koroško, kjer se je zaradi priprave atentatov srečal z drugimi sozarotniki.⁷⁰ Na osnovi zaslišanja – zelo verjetno z mučenjem – in zaradi izjav prikritega informatorja je Gestapo odkril in aretiral druge udeležence, in sicer Glitznerjevo ženo, Ivančičevo nemško partnerko ter več koroških Slovencev iz Šentjakoba v Rožu in Marije na Zilji, usode katerih pa v tem kontekstu ne bom obravnaval.⁷¹ Skupaj je bilo v juniju 1940 aretiranih 37 oseb na Štajerskem in Koroškem.⁷²

Zaradi pritiska Tretjega rajha so morale reagirati jugoslovanske oblasti, ki so med drugimi aretirale pobegla Ferda Kravanjo in Antona Ivančiča, ki sta bila zaradi atentatov že v juliju obsojena na večletne zaporne kazni. Medtem ko je Kravanja spet uspel pobegniti, je bil Ivančič po jugoslovanski vdaji v aprilu 1941 izročen v Gradec in potem v Celovec.⁷³ Julija 1941 je Reichskriegsgericht (Vojaško sodišče rajha) vodilo obravnavo proti 13 obtožencem, med katerimi so bili tudi Engelbert Glitzner in oba brata Ivančič. Glitzner in France Ivančič sta že pred tem svojo krivdo v celoti priznala. Sodišče je obtožence označilo kot komuniste in marksiste, kar vsaj v primeru obeh bratov ni bilo res. 25. julija so bili vsi trije zaradi izdaje domovine, priprave veleizdaje, zločina z eksplozivom in zločina proti obrambni moči obsojeni na smrt. Sodišče je izreklo skupaj šest smrtnih kazni. Sodbe so bile izvedene v Berlinu 4. novembra 1941, in sicer z giljotino.⁷⁴ Ta proces v Celovcu je bil do takrat največji sodni proces vojaškega sodišča na tleh nekdanje Avstrije.⁷⁵

Po 6. aprilu 1941: represija nad ljudmi, ki so sodelovali z oboroženim odporom

S procesom v Celovcu, ki je potekal po jugoslovanski vdaji, naj bi odvrnili koroške Slovence in tudi delavce iz nekdanje Jugoslavije od slehernih, tako oboroženih kot nenasilnih odporiških aktivnosti. Na Štajerskem in Koroškem je bilo v letih 1941 in 1942 kakšnih petnajst tisoč delavk in delavcev iz nekdanje Jugoslavije (sem niso všteti tisti z območja Hrvaške), številka se je šele v letu 1943 zmanjšala na okoli šest tisoč oseb, leta 1944 pa na pet tisoč.⁷⁶ Za obdobje od napada na Jugoslavijo

⁶⁹ Pirker, *Gegen das »Dritte Reich«*, str. 169–172, 204–205; DÖW 6931, Sodba Vojaškega sodišča Rajha proti Engelbertu Glitznerju in tovarišem, 26. 7. 1941, str. 16–19.

⁷⁰ Pirker, *Gegen das »Dritte Reich«*, str. 161, 172–174.

⁷¹ Prav tam, str. 174–180; DÖW 6931, Sodba Vojaškega sodišča Rajha proti Engelbertu Glitznerju in tovarišem, 26. 7. 1941, str. 19–20.

⁷² Pirker, *Gegen das »Dritte Reich«*, str. 159.

⁷³ Prav tam, str. 187–188.

⁷⁴ Prav tam, str. 215–225; DÖW 6931, Sodba Vojaškega sodišča Rajha proti Engelbertu Glitznerju in tovarišem, 26. 7. 1941, str. 2, 51.

⁷⁵ Pirker, *Gegen das »Dritte Reich«*, str. 16.

⁷⁶ Freund, Perz, *Zahlenentwicklung*, str. 52, 63, 65.

do začetka 1943 nisem našel dokumentov o represiji nad Slovenci na »Starem Štajerskem«, kar pa ne pomeni, da te ni bilo. Tudi za to, o čemer pišem na naslednjih straneh, je mogoče najti le fragmente. Na tem mestu nisem upošteval tistih, ki so bili preganjani, ker so se kot delavci v tovarnah udeležili zbiranja denarnih prispevkov za komunistično Rdečo pomoč, ki je bila namenjena tovarišicam in tovarišem v zaporu.⁷⁷ Manjkajo tudi slovenski zaporniki v nacističnem delovnem taborišču Kapfenberg oziroma slovenski prisilni delavci v jeklarni Donawitz na Zgornjem Štajerskem. Nekateri od njih so pobegnili in se priključili partizanom Lackovega odreda ali partizanskim enotam na Gorenjskem.⁷⁸ Lahko samo domnevamo, da se je v letih 1943 in 1944 represija nad Slovenci usmerila na represijo za odporniška dejanja, za tiho ali aktivno podporo oboroženemu odporu na Koroškem, Kranjskem ali slovenskem Štajerskem z zbiranjem denarja in širjenjem propagandnega gradiva. Šele v drugi polovici 1944, ko je partizansko gibanje bilo aktivno tudi na »Starem Štajerskem«, se je položaj spremenil.

Eden od prvih žrtev vse bolj široko stegajočih se rok nacističnega režima je bil 55-letni nekdanji selski župnik Alojzij Vavti, ki je bil aretiran januarja 1943 v planinski vasi Schöder na Zgornjem Štajerskem. Pred aneksijo Avstrije je Vavti v svoji domovinski koroški župniji deloval v narodnem smislu med lokalnim slovenskim prebivalstvom, bil pa je tudi politično aktiven, in to v času krščanske stanovske države, zato so ga začeli Gestapo in tudi lokalni nacisti preganjati. Potem ko je bil preganjan njegov kolega Franc Fertal, je julija 1940 pobegnil na Štajersko. Tam ga je Gestapo po napadu na Jugoslavijo aretiral in je bil zaprt skoraj mesec dni. Na Koroško se ni smel vrniti, tako da je ostal kot župnik v Schödru. Ponovno je bil aretiran v začetku leta 1943, in sicer zato, ker je vedel, kje se zadržuje dezertar Honza Olip iz Sel, ki je medtem postal vodja skupine enako mislečih fantov lokalnega zelenega kadra v Selah in okolici. Oktobra 1943 je Vavtija obtožil Višji tožilec rajha pri Narodnem sodišču v Berlinu. To se je zgodilo po izvršitvi smrtne obsodbe, ki jo je izrekel zloglasni sodnik Roland Freisler nad 13 osebami Olipove skupine na procesu v Celovcu aprila 1943.⁷⁹ Na svoji sodni obravnavi, ki je bila januarja 1944, je bil Vavti sicer oproščen,

⁷⁷ Tak je primer Franza Mastnaka (rojen 1908 v Sv. Lorencu pri Celju), ki je delal v jeklarni Leoben-Donawitz in bil 2. 8. 1944 skupaj z ženo aretiran. Le-ta je preživela koncentracijsko taborišče Ravensbrück, medtem ko je on umrl 31. 12. 1944 v Mauthausnu. – Heimo Halbrainer: *Archiv der Namen: Ein papierenes Denkmal der NS-Opfer aus dem Bezirk Leoben*. Graz 2013 (dalje Halbrainer, *Archiv der Namen*), str. 32.

⁷⁸ Mile Pavlin: *Predzgodovina »Die Partisanengruppe Leoben-Donawitz«*. V: *Vestnik Koroških partizanov*, 1988, št. 1–2, str. 17–28; Marjan Linasi: *Koroški partizani: protinacistični odpor na dvojezičnem Koroškem v okviru slovenske Osvobodilne Fronte*. Celovec, 2010, str. 443.

⁷⁹ DÖW 5019, *Obtožnica Višjega državnega tožilca Rajha pri Narodnem sodišču v Berlinu proti Aloisu Vautiju*, 13. 10. 1943; o Vavti in Fertalu gl. Avguštin Malle: *Koroški Slovenci in katoliška cerkev v času nacizma*. V: *Narodu in državi sovražni: pregon koroških Slovencev 1942*. Celovec 1992 (dalje Malle, *Koroški Slovenci*), str. 85–132, tu str. 101–102, 124–126; o Johanu »Honzu« Olipu in njegovi skupini gl. Brigitte Entner: *Ein Dorf im Aufruhr – widerständiges Handeln als kollektive Praxis? V: Jahrbuch der Geschichte des ländlichen Raumes*, 2012, str. 206–221; ista: *Odpornišтво in njegove posledice: O valu aretaciji v letih 1942/43*. V: *Koroški koledar 2013*, 2012, str. 27–39; Linasi, *Koroški partizani*, str. 50–51.

toda jeseni istega leta je bil ponovno aretiran v Schödru in poslali so ga v Berlin. Tam ga je Freisler obsodil na štiri leta ječe. Vavtija so osvobodile ameriške enote, ko je bil na poti od kaznilnice Straubing v koncentracijsko taborišče Dachau.⁸⁰

Poleti 1943 je Gestapo, potem ko je že razkril vrsto komunističnih celic v okraju Leoben, uničil tudi »komunistično usmerjeno slovensko skupino« pri železniškem križišču St. Michael na Zgornjem Štajerskem. Vemo le to, da so pripadniki skupine, ki jo je Gestapo opazoval od leta 1942, izvirali iz k Nemčiji priključenih nekdanjih jugoslovanskih pokrajin. Zbirali naj bi denar in druge stvari za podporo partizanom v Jugoslaviji, eksploziv za sabotaže ter med slovenskimi železničarji delili komunistično propagandno literaturo. Vodja skupine je bil Jakob Hynčik, Čeh, rojen leta 1913 v Ljubljani, ki si je prizadeval za ponovno ustanovitev Jugoslavije in Čehoslovaške. Hynčik je stopil v stik z levo usmerjenim avstrijskim železničarjem, ki je bil za to, da je vedel za skupino, a je ni ovadil, obsojen na pet let zapor. Sam Hynčik je zabeležen kot zapornik koncentracijskega taborišča Dachau od 30. oktobra do 22. decembra 1943, potem so ga premestili v Buchenwald, kjer se za njim izgubi vsaka sled.⁸¹

Ker so delili letake Osvobodilne fronte oziroma opustitve ovadbe o tem, je leta 1944 Šesti senat Narodnega sodišča v Gradcu odprl kazenski postopek proti skupini štirih Slovencev, ki so bili večinoma zaposleni kot ključavničarji pri železnici v Gradcu. Trije so bili Primorci, eden pa je bil iz slovenske Štajerske. Albin Škodnik, sicer rojen v Kozarščah pri Tolminu, je prek posrednika na slovenskem Štajerskem imel stike z Osvobodilno fronto in je svojim kolegom pripovedoval o partizanskem gibanju in o ustanovitvi svobodne Slovenije v prihodnosti. Sam ni hotel postati partizan, je pa prevzel 30 izvodov Radio vestnika OF, ki jih je razdelil v Gradcu. Njegov sodelavec Josef Fon, ki je izviral iz Trnovega pri Gorici, je prevzel nekaj letakov. Za to dejanje, in ker sta sodelovala s sovražnikom, sta bila Škodnik in Fon obsojena na smrt. Druga dva – Stanislav Lowsche iz Spodnje Štajerske in Tržačan Josef Seme (edini, ki je dobro govoril nemško), ki sta sprejela letake in opustila ovadbo, sta bila obsojena na pet let ječe.⁸²

Proti koncu vojne so gestapovci izvajali represijo nad simpatizerji partizanov, ki so že delovali na avstrijskem Štajerskem. Med žrtvami represije nad podporniki partizanske skupine Leoben-Donawitz na Zgornjem Štajerskem je bil tudi Josef Čas iz Bele krajine, delavec v Donawitzu, ki je bil aretiran v začetku novembra 1944. Prepeljali so ga v koncentracijsko taborišče Flossenbürg in od tam naprej v podružnično taborišče Nürnberg, kjer je umrl 27. februarja 1945.⁸³

⁸⁰ Malle, *Koroški Slovenci*, str. 126.

⁸¹ DÖW 368, Obtožnica Višjega državnega tožilca Rajha pri Narodnem sodišču v Berlinu proti Johannu Gsxnerju, 16. 7. 1943 in 19793/50, Sodba Narodnega sodišča u Berlinu proti Johannu Gsxnerju, 1. 9. 1943; ime »Jakob Hynčik« dostopno na Searching Dachau Concentration Camp Records in One Step, <http://stevemorse.org/dachau/dachau.html>, 16. 4. 2013; o tedanjem pregonu pripadnikov komunističnih celic v okraju Leoben gl. Halbrainer, »So was wie in Leoben«, str. 102–108.

⁸² 6 H 161/44 Strafsache gegen Albin Škodnik, Josef Fon, Stanislaw Lowsche und Josef Seme (zasebna zbirka Heimo Halbrainer).

⁸³ Čas je bil rojen 1899 v Starem trgu ob Kolpi. – Halbrainer, *Archiv der Namen*, str. 16.

Nacistična represija je bila na drugi strani usmerjena na slovensko govoreče prebivalstvo na obmejnem ozemlju avstrijske Štajerske – posebej v goratem območju južno od Lučan in Sobote, ki je bilo od jeseni 1944 del operativne cone Lackovega odreda. O tedanji vojni in političnem položaju sem že pisal.⁸⁴ Tukaj se želim osredotočiti samo na primere represije, ki pričajo o zapletenem položaju prebivalcev, ki so bili razpeti med partizani in Gestapom, ki je to izrabil za obračun s tamkajšnjimi Slovenci. Že junija 1944, pred prihodom Lackovega odreda na Kozjak, je Gestapo aretiral fanta iz občine Schlossberg, ki naj bi imel stike s partizani. Po kratkem bivanju v kaznilnici v Gradcu so ga septembra 1944 prepeljali v koncentracijsko taborišče Flossenbürg, od koder se je bolan vrnil pri koncu vojne. Že naslednje leto je umrl zaradi pljučnice.⁸⁵

Novembra 1944 so nemške enote vzdolž Kozjaka od Lučanskega do koroške meje izvedle hajko na partizane. Gašper Šnabl, tedaj partizan Lackovega odreda, v svojih spominih piše: »Po končani ofenzivi so Nemci aretirali precejšnje število prebivalcev Kozjaka. Bila je to predvsem zastraševalna akcija. Klicali so jih na občine, jih zasliševali in jih pridobili za vohune. Nekaj so jih odpeljali v koncentracijska taborišča.«⁸⁶ Vsaj dva primera sta znana: v prvem gre za Alojza Medveda⁸⁷ (v nemški različici Alois Medwed), ki je bil rojen 1912 v Radvanju (nem. Rotwein) ali v Svetem Jerneju nad Muto (St. Bartlmä), pri čemer ni jasno, ali leži kraj severno ali južno od prihodnje državne meje, kakor tudi ni jasno, ali je imel Medved jugoslovansko državljanstvo ali pa je bil brez državljanstva. Vsekakor ni bil vpoklican v nemške oborožene sile. Bil je pomožni delavec v tovarni vagonov v Gradcu. Po vojni je njegova sestra pod prisego izjavila, da se je oktobra 1944 v času bolniškega dopusta zadrževal pri njej v Sankt Lorenzenu ob Eibiswaldu (slov. Sveti Lovrenc ob Ivniku). Tam blizu so ga zajeli partizani Lackovega odreda, ki so od njega hoteli izvedeti za pot na Koroško. To je po začetnem odklanjanju in grožnji, da bo ustreljen, tudi naredil. Med spopadom z Nemci na koroški strani je pobegnil nazaj k sestri, a so ga partizani čez nekaj dni spet odvedli. Potem se je odločil, da ostane pri njih, saj se je bal, da ga bodo ponovno odpeljali, ni pa si tudi več upal vrniti v Gradec. Pri partizanih je bil stražar in izvidnik. Po velikem spopadu z Nemci v drugi polovici novembra v Radvanju in Svetem Jerneju, ko je bil odred razbit, se je vrnil k sestri. Tam ga je skupina šestnajstih nemških žandarjev konec novembra izsledila in na način, ki je bil vse prej kot človeški, odpeljala. Že prej so aretirali sestrinega moža in tudi Alojzijevega brata Rudolfa Medveda, kateremu so tudi očitali, da je delal za partizane. Oba brata so odpeljali v koncentracijsko taborišče Flossenbürg. Medtem ko sta svak in brat Rudolf preživela

⁸⁴ Promitzer, How not to constitute a minority.

⁸⁵ StLA 405 Scha 108–1953, po napotku graške zgodovinarke Andreje Strutz. Ker tega spisa nisem več našel, se opiram na njene podatke, ki sem jih na njeno željo objavil brez imena.

⁸⁶ Gašper Šnabl: Novembrska ofenziva na Kozjaku (nadaljevanje in konec). V: Odmev partizana severne meje, 1970, št. 2, str. 15–17.

⁸⁷ Brez nadaljnjih pripomb je to ime navedeno na seznamu borcev Lackovega odreda – Milan Ževart: Lackov odred, Lackova četa, Lackov bataljon, Pohorski – Lackov odred. Maribor 1988 (dalje Ževart, Lackov odred).

mučeništvo zopora in taborišča, je Alojz Medved umrl 13. aprila 1945 v podružničnem taborišču Hersbruck.⁸⁸

Ena od zadnjih žrtev nacistične represije nad Slovenci na »Starem Štajerskem« je bil Josef Körbler, ki je tudi sodeloval s partizani Lackovega odreda. Pokojni Maximilian Körbler je v filmu *Die vergessene Minderheit* (Pozabljena manjšina), ki ga je režiser Franz Leopold Schmelzer leta 1992 predstavil javnosti, pripovedoval o svojem očetu, kako ga je Gestapo odpeljal v januarju 1945 z njegove kmetije v Schlossbergu v koncentracijsko taborišče Dachau, kjer je za posledicami življenja v taborišču umrl 11. maja 1945.⁸⁹

Sklep

Bistvo mojega raziskovanja izhaja iz več dejstev. Eno od teh je, da se je nacistična represija nad Slovenci vseh različic hranila iz vseobsegajoče slovanofobije, ki ima svoje korenine že v devetnajstem stoletju. Poleg tega je bila represija med letoma 1938 in 1941 priprava in med letoma 1941 in 1945 vzporednica nemške raznarodovalne politike na Slovenskem. To zaznamuje isti poskus statistične in rasistične drobitve, kot ga vidimo na primeru ljudskega štetja leta 1939. In navsezadnje, tamkajšnja represija nad Slovenkami in Slovenci je bila razlog, da so se na avstrijskem Štajerskem od takrat naprej vse bolj izgubljale sledi slovenskega govora. Društvo Čitalnica, ki je do leta 1940 služilo kot organizacijsko središče slovenskih migrantk in migrantov v Gradcu, po končani vojni ni bilo obnovljeno, čeprav je tedaj Danilo Pirc za njegovo ustanovitev pisal uradnim organom nove Jugoslavije.⁹⁰ Drug primer je začetna odklonitev prošnje nezakonske hčere Alojza Medveda za pokojnino po očetu iz sklada za socialne podpore žrtvam nacizma. Štajerske oblasti so svojo odločitev utemeljile s tem, da se je Medved do druge svetovne vojne ukvarjal s tihotapstvom živine in je bil obsojen zaradi telesne poškodbe. Poleg tega naj bi kot partizan ropal kmetije, tako da se je izkazal kot »manjvreden« človek. Šele po posredovanju avstrijskega ministrstva za socialne zadeve je Alojzijeva hči leta 1954 – pet let po vložitvi prošnje – dobila zeleno pokojnino.⁹¹

Na graškem osrednjem pokopališču in v drugih krajih avstrijske Štajerske sicer obstajajo spomeniki, ki spominjajo na žrtve iz vrst avstrijskih in jugoslovanskih par-

⁸⁸ Gl. StLA 405 (Opferfürsorge (Socialna podpora za žrtve nacizma))-GA-129-1953; o spopadu partizanov Lackovega odreda na Koroškem Ževart, Lackov odred 1, str. 204-205; Linasi, Koroški partizani, str. 442-443. O velikem spopadu z nemškimi oboroženimi silami od 18. do 23. 11. 1944 gl. Ževart, Lackov odred, str. 248-269; Herbert Blatnik: *Zeitzeugen erinnern sich an die Jahre 1938-1945 in der Südweststeiermark*. Eibiswald 1997, str. 302-306; Hermanik, *Eine versteckte Minderheit*, 133-135.

⁸⁹ Ime »Josef Korbler« dostopno na Searching Dachau Concentration Camp Records in One Step, <http://stevemorse.org/dachau/dachau.html>, 16. 4. 2013.

⁹⁰ PAM, OF 1743, Predlog za položajno organiziranje našega graškega življa (1946).

⁹¹ StLA 405 (Opferfürsorge (Socialna podpora za žrtve nacizma))-GA-129-1953; o praksi socialne podpore za žrtve nacizma na avstrijskem Štajerskem gl. Andrea Strutz: *Wieder gut gemacht? Opferfürsorge in Österreich am Beispiel der Steiermark*. Wien 2006.

tizanov, a že njihova postavitve v prvih desetletjih po vojni je bila sporna.⁹² Ni pa bila tako sporna postavitve brezovega križa v Klanjcih na avstrijski strani meje v spomin Wolfgangu Mayer-Gutenauu in Antonu Zupaniču leta 1967.⁹³

Vse do danes niso upošteevane vse slovenske žrtve na avstrijskem Štajerskem. Na primer mučeništvo Josefa Körblerja je obeleženo samo na spominski plošči na stari šoli v Sv. Duhu na Ostrem vrhu, torej na slovenski strani meje. Avstrijec Engelbert Glitznar in Slovenec Franc Ivančič še vedno čakata na primeren znak spomina v Judenburgu in pred sodiščem v Celovcu.⁹⁴ Oba sta navedena na seznamu žrtev nacistične represije v zgornještajerski regiji Aichfeld-Murboden.⁹⁵

Za slovensko manjšino na avstrijskem Štajerskem je bila nacistična represija odločilna za njen nadaljnji razvoj. Nacizem namreč pozna dve vrsti represije: prva je brez alternative in vodi do izgnanstva in iztrebljenja – to je bila usoda političnih nasprotnikov, Judov, Romov in delno Slovencev na slovenskem Štajerskem. Cilj druge vrste represije je pogosto majava skupina ljudi, ki ima to slabost, da živi na napačnem mestu in da govori napačen jezik. Na avstrijskem Štajerskem učinek te pogosto tihe represije žal ni bil končan v maju leta 1945.

Christian Promitzer

ON THE REPRESSIVE ACTS OF THE NAZI REGIME AGAINST SLOVENIANS IN THE
TERRITORY OF THE AUSTRIAN FEDERAL PROVINCE OF STYRIA, 1938–1945

S u m m a r y

If we refer to Slovenians in the Austrian Styria, we have the following people in mind:

1. the autochthonous Slovenian-speaking population near the border with Yugoslavia in five villages in the Radgonski kot area – in the municipalities of Klanjci (German: Glanz) and Gradišče (Schlossberg), near the borough of Lučane, and in the municipalities of Radvanje (Rothwein) and Mlake (Laaken) near Sobota (Soboth) in the southeast of Austrian Styria;
2. Slovenian immigrants in Graz, whose roots date back to the second half of the 19th century.

Both groups had been under the pressure of the German national defence societies Schulverein and Südmark ever since the end of World War I. In Graz Südmark watched closely the activities of the Slovenian society Čitalnica, which was the last of once numerous Slovenian organisations in this city that remained. The Slovenian-speaking population near the border was also monitored, and in the 1920s the gendarmerie already started drawing up a register on the national conviction of individual people.

By the time when the Nazis assumed the power after the Anschluss (annexation) of March 1938, the terrain had already been prepared for further measures for the national homogenisation of the former Austrian Styrian population. Before they resorted to direct repression, the new authorities wanted

⁹² Gl. Heimo Halbrainer: Erinnerungszeichen für PartisanInnen in der Steiermark. V: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes. Jahrbuch 2009. Wien 2009, str. 205–234.

⁹³ DÖW 4821, Pismo lučanskega dekana Petra Reiterja Dokumentacijskemu arhivu avstrijskega odpora na Dunaju, Lučane, 6. 11. 1967; Uhl, *Erinnern und Vergessen*, str. 186.

⁹⁴ Gl. Pirker, *Gegen das »Dritte Reich«*, str. 253–258.

⁹⁵ Heimo Halbrainer, Michael Georg Schiestl: Namentliche Erfassung der NS-Opfer aus der Region Aichfeld-Murboden oder Ein papierenes Denkmal der Namen. V: *Adolfburg statt Judenburg. NS-Herrschaft Verfolgung und Widerstand in der Region Aichfeld-Murboden*. Graz 2011, str. 257–294, tu str. 264–267.

to find out as much as possible about the potential enemies. To this end, in the summer of 1938 in the Klanjci municipality the Nazi students from Graz researched the national structure of the local population and its influence on the potential conquest of Lower Styria. Their evaluation was negative, therefore they called for the "elimination of lesser human material" from these area. Also in Graz the Nazis initially wanted to establish how many Slovenians lived in the city, so they carried out a public census. The Čitalnica society could keep working at first. It only had to adopt a new statute, prescribing a strict hierarchy ("Führerprinzip"). However, in 1940 the Gestapo arrested, interrogated and deported the secretary of this society, student Danilo Pirc, while the society itself was abolished shortly before the attack against Yugoslavia began. Perhaps the conquest of the eastern Slovenia saved the local Slovenian-speaking population near what had until then been the border from exile, since in the Slovenian (Lower) Styria the Nazis came across a more fertile area for the implementation of their denationalisation policy.